

Antik Dönemde Anadolu'da Su-Kehanet İlişkisi

The Relationship Between Water and Prophecy in Anatolia in Ancient Period

Nihan AYDOĞMUŞ*

Öz

Su hem yaşamsal hem düşünsel anlamda insanın varoluşundan bu yana hayatın önemli bir parçasıdır. İçme suyu, besin ihtiyacı, tarımsal alanların sulanması, temizlik gibi yaşamsal faktörlere sahip olmasının yanı sıra sonsuzluk, süreklilik, güç gibi sembolik anlamlar yüklenen okyanus, deniz, nehir, göl ve yer altı su kaynakları antik dönem inanç sistemleri içinde pek çok farklı ritüele dahil edilmiştir. Ritüeller sırasında suya batma ya da suyla temas etme öze dönüş, yeniden doğuş, doğum ve arınma gibi anlamları ifade eder. Özellikle her ritüelin başlangıcını oluşturan arındırma işlemi için gerekli olan su, kutsal alanların konumlanmasında da belirleyicidir. Ayrıca suyun içinde tanrısal gücün bulunduğu inanılması ve su kaynaklarının tanrılaştırılması, insanların tanrıyla iletişime geçmek ve gelecekte haber almak amacıyla başvurdukları araçlardan birinin su olmasına neden olmuştur. Böylelikle ilkin mağara ya da yer altı kaya oyukları içindeki su kaynaklarının, daha sonra anıtsal tapınaklar içindeki kuyuların kehanet işleminin gerçekleştiği alanlar arasında yer aldığı görülür. Antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler ya da çeşitli arkeolojik bulgular doğrultusunda Anadolu'da suyla ya da suyun içindeki balıkların gözlemlenmesiyle kehanet verdiği anlaşılan bilicilik merkezleri arasında Smintheion, Erythrai, Klaros, Didyma, Sura, Limyra, Kyaneai ve Labraunda sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Su, Kehanet, Kült, Ritüel

Abstract

Water has been an important part of life, both vitally and intellectually, since human existence. In addition to having vital factors such as drinking water, nutritional needs, irrigation of agricultural areas and cleaning, oceans, seas, rivers, lakes and underground water resources, which have symbolic meanings such as eternity, continuity and power, have been included in many different rituals in ancient belief systems. Immersing in water or coming into contact with water during rituals means returning to the essence, rebirth, birth and purification. Water, which is especially necessary for the purification process that forms the beginning of every ritual, is also decisive in the positioning of sacred areas. In addition, the belief that water contains divine power and the deification of water resources have caused water to become one of the tools that people use to communicate with God and receiving messages about the future. Thus, it can be seen that first the water sources in caves or underground rock cavities, and then the wells in monumental temples, were among the areas where divination took place. According to ancient sources, inscriptions, coins or various archaeological findings, Smintheion, Erythrai, Klaros, Didyma, Sura, Limyra, Kyaneai and Labraunda can be counted among the oracle centers in Anatolia that are understood to give prophecy through water or by observing the fish in the water.

Key Words: Anatolia, Water, Prophecy, Cult, Ritual

* Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

0000-0002-6642-037X | nihan.aydogmus@adu.edu.tr.

Giriş

Antik Dönemin hemen her toplumunda kent kurma, savaş, antlaşma, devlet yönetimi, ticaret, seyahat, evlilik, çocuk sahibi olma gibi hayata dair tüm yaşamsal olaylarda, insanoğlu gelecekte haber almak ve planladığı işlerin ne gibi sonuçlar doğuracağını sorgulamak için sıklıkla kehanete başvurmuştur. Kâhin ya da kâhineler tarafından gerçekleşen bu uygulamaların en önde gelenleri arasında; hayvanların akciğer, karaciğer ya da bağırsak gibi iç organlarını inceleme, tütsü yakma, defne yaprağı çiğneme, ruh çağırma, kuşların uçuşunu izleme, rüyaya yatma, aşık kemiği ile fal bakma, *omphalos*, üçayaklı kazan gibi nesnelere esin kaynağı olarak kullanma, birer kâhin yerine koydukları çeşmelere danışma ve su ile temasla haber alma gibi ritüeller yer alır¹. Kehanet uygulamaları pek çok farklı şekilde gerçekleşse de bilicilik merkezlerinin kutsal kabul edilen su kaynaklarının üzerine ya da yakınına kurulması veya içinde su kaynağı bulunan mağaraların bilicilik merkezi işlevi görmesi suyun kehanet için ayrı bir öneme sahip olduğunu gösterir².

Ezeli ve ebedi yaşam kaynağı addedilen ve insan vücudunun temel bileşenlerinden biri olan su, insanlık tarihi boyunca farklı kültürlerde varoluşun kökenini, yaşamı, sürekliliği, bereketi ve gücü simgeleyen doğal bir kaynak olarak kabul görmüştür. Bu sebeple denizlere, nehirlere ve yer altı su kaynaklarına kutsallık atfedilmiş, su kaynakları içinde kutsal ruhların var olduğuna inanılmış ve bu kaynaklar tanrılaştırılmıştır³. Bu durum en eski dinler arasında gösterilen, doğa ve ruh temeline dayandırılan, natürizm⁴ ve animizm⁵ gibi inançların ortaya çıkmasının da önünü açmıştır. Doğal bir kaynak olan suyun, ruhunun bulunduğu inanılması su kaynaklarının bilince, bilgiye ve konuşma yeteneğine sahip olduğunu, dolayısıyla da bu kaynakların kehanette bulunabildiğini düşündürür.

Mezopotamya topraklarını sulayan Fırat ve Dicle nehirlerinin hem hayat veren hem de taşkınların yok edici gücü nedeniyle korkulan kaynaklar olması, bölgede varlık süren uygarlıkların inanç dünyasında suyun ön plana çıkmasını sağlar⁶. Yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Mezopotamya uygarlıklarında özellikle evrenin kökeni ve tanrıların doğuşuyla ilgili mitoslarda ve pek çok ritüelde suyun önemli bir yere sahip olduğu belgelenir. Sümer tanrılarının listesini içeren bir tablette, her şeyin başlangıcı ve diğer her şeyin yaratıcısı olarak denizin gösterilmesinin yanı sıra bu yaratıcı gücün Nammu adıyla tanrılaştırılması buna bir örnektir⁷. Babil yaratılış mitoslarında da evrenin ilksel unsuru olarak Absu (tatlı su) ve Tiamat (tuzlu su) gösterilir⁸. Ayrıca su kaynağı olmadan tanrıların tapınağa girişinin mümkün olmadığı yönündeki inanç nedeniyle, bölgedeki tapınakların nehirlerin kenarına ya da yer altı su kaynaklarının üzerine inşa edildiği görülür⁹. Su, bilgelik ve büyüyle ilişkili tanrı Enki'nin (Ea)¹⁰ tanrısal gücünü ve kendisini

¹ Taşlıkloğlu 1954, 37; Black-Green 2017, 171-172; Şahin 2012, 257-258; Aktaş 2019, 1; Dilek 2019, 195-206.

² Cole 1988, 162-163; Şahin 2012, 257; Kaplan 2023, 137-138; Eren 2022, 321-322.

³ Eliade 2003, 196.

⁴ Günaltay 2016, 109, 147, dn. 9.

⁵ Günaltay 2016, 109-110, 117.

⁶ Dilek 2019, 270.

⁷ Black-Green 2017,209; Hooke 2020, 30-31.

⁸ Hooke 2020, 52.

⁹ Demirci 2019, 92.

¹⁰ Black-Green 2017, 97.

doğrudan suda göstermesi ise suyun kullanıldığı tüm ritüellere Enki'nin de katıldığını ortaya koyar¹¹.

Mezopotamya'da su kaynaklarının dini ritüeller çerçevesindeki en yaygın kullanımı, tüm ritüellerin temelini meydana getiren temizlik anlayışı bağlamında arındırma amaçlıdır. Bu nedenle ritüellere başlamadan önce ritüelin gerçekleşeceği kutsal alanın, kült heykelinin, ritüelde kullanılacak nesnelere, ritüele katılacak rahiplerin ve kişilerin suyla yıkanarak hem fiziksel hem de ruhsal olarak arındırılması bir gerekliliktir. Ayrıca tedavi ve kötü ruhları kovma ritüellerinde su serpmeye, uğursuz nesnelere lanetleyerek yok etme ve onarılamayacak durumdaki kült heykellerini tanrının huzuruna gönderme ritüellerinde ise suya atma işlemleri gerçekleştirilmiştir¹².

Mısır'da, Mezopotamya ile benzer şekilde, bölgeye hayat veren Nil nehri kutsal kabul edilmiş ve tanrılaştırılmıştır. Nil tanrısı olarak kabul gören Hapi (Apis), özellikle Nil'in yıllık taşkınlarını temsil eden bir bereket tanrısı işlevindedir¹³. Hapi'nin yanı sıra Hapi Atur, Khnum, Sobek, Heket, Satet ve Anuket gibi bereket, üreme, doğurganlık ve yeniden doğuş gibi özellikler atfedilmiş farklı tanrı ve tanrıçalar da Nil nehri ile ilişkilendirilir¹⁴. Nil ile ilişkili ritüeller genellikle Mısır'daki mevsim döngüleri bağlamında, nehrin kabarma ve çekilme dönemlerinde gerçekleşir¹⁵. Bu döngüler Mısır için hayati önem taşır. Nil taşkınının yüksekliğinin on altı kübitin¹⁶ altına düşmesi durumunda, ülkede kıtlığın baş göstereceği öngörülür¹⁷. Bu durum Nil'in taşkınlarının geleceğe dair haber verdiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bununla birlikte Nil, yeniden doğuşun bir simgesi olarak yer altı dünyasının hâkimi Osiris için yapılan ritüellerle de sıkı ilişki içindedir¹⁸.

Antik Yunan inancında da su kaynaklarının içinde tanrısal varlıkların yaşadığına inanılmış, okyanuslar, denizler ve nehirler kişileştirilerek tanrılaştırılmıştır. Pontos, Okenaos, Thetis, Okenaos ile Thetis'in çocukları ve Poseidon bu tanrılar arasında sayılabilir (Hes., *Theog.* 130-135, 340-370). Su kaynaklarının kutsal kabul edilmesi, tapınakların su kaynaklarının yakınına konumlandırılmasını da etkilemiş ve bu su kaynakları tapınağın korunması altına alınarak çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Antik Yunan tapınaklarında su, genellikle arınma için kullanılmakla birlikte bazı Apollon tapınaklarında kehanet, Asklepios tapınaklarında ise şifa ritüellerinde, Hera ve Artemis kültlerinde kadınlarla ilişkili ritüellerde, Demeter kültünde ise Eleusis gizemlerinde ön plana çıkmıştır¹⁹.

MÖ 6. yüzyıldan itibaren Eski Yunan ve Roma'da, sağlık tanrısı Asklepios kültüne adanan sağlık tapınaklarında kullanılan tedavi yöntemlerinde ilkin soğuk su, Hellenistik Dönem'den itibaren ise sıcak su kaynaklarının son derece önemli bir role sahip olduğu anlaşılır. Korinth, Epidauros, Knidos, Kos, Atina, Pergamon ve Kyrene gibi antik kentlerde karşımıza çıkan Asklepionlara gelen hastaların ilkin kutsal pınarda yıkanarak arındığı, tapınağa girdikten sonra ise şifalı sudan içtiği ve

¹¹ Dilek 2019, 270.

¹² Dilek 2019, 271-273.

¹³ Remler 2010, 73-74; Hooke 2020, 92.

¹⁴ Ay-Şafak 2022, 28-36.

¹⁵ Nil nehrinin sulama ayinleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Frazer 2018, 37-45.

¹⁶ Kübit (gez), dirsekten orta parmağın ucuna kadarki mesafeyi belirten eski bir uzunluk ölçüsüdür (Hooke 2020, 66, dn. b).

¹⁷ Hooke 2020, 92, Vatikan Müzesi'nde bulunan Nil tanrı ve onu çevreleyen, her biri bir kübit boyunda on altı çocuk heykeli, bu öngörüyle simgeler.

¹⁸ Hooke 2020, 93.

¹⁹ Cole 1988, 161; Su ve kehanet ile ilişkili kutsal alanlar makale içinde "Su ve Kehanet İlişkisi" ve "Anadolu'da Suyla Kehanet Veren Merkezler" başlıkları altında ele alınmıştır.

sıcak banyo yaptığı bilinmektedir²⁰. Vitruvius'un sıcak su kaynaklarının çeşitli hastalıkları iyileştirdiğinden bahsetmesi, Roma'da da suyun şifa amaçlı kullanıldığını destekler niteliktedir (Vitr., VIII. 3.4).

Hera kültüründe suyun önemli bir yere sahip olduğu antik kaynaklar ve arkeolojik bulgularla ortaya konulur. Buna örnek olarak Argos'taki Heraion gösterilebilir. Pausanias, Argos'taki Heraion'da, kadınlar tarafından gerçekleştirilen arınma ritüellerinde ve gizem törenlerinde kullanılan bir derenin bulunduğu bahseder (Paus. II.17.1). Söz konusu kutsal alan ve çevresinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında su kemeri, hamam, sarnıç, çeşme gibi su sistemlerinin tespit edilmesi ve yüzlerce minyatür hydria bulunması ise suyun ritüellerdeki önemini doğrular niteliktedir²¹. Ayrıca Argos yakınlarındaki Nauplia'da Hera'nın her yıl yıkanarak bakireliğini geri kazandığı Kanathos adlı bir kaynaktan da bahsedilir (Paus. II.38.2-3).

Suyla ilişkili epitetleri bulunan Artemis kültüründe, genç kızların gerçekleştirdiği ritüellerde suyun ön plana çıktığı görülür²². Artemis kutsal alanlarının nehir, göl, dere gibi doğal su kaynaklarının yakınına konumlanması, bu kutsal alanların havuz ve çeşme gibi su yapılarını içermesi suyun ritüellerdeki önemine dikkat çeker²³. Didyma'daki Artemis ile ilişkilendirilen hydrophoros yazıtları ise kültürde kadınların aktif rol oynadığını, kutsal su kaynaklarını koruduklarını, hydrophoria ritüellerinde kurbanlar sunduklarını ve libasyon yaptıklarını ortaya koyar²⁴.

Kült faaliyetlerinde suyun önemli rol aldığını belirttiğimiz bir diğer tanrıça Demeter'dir. Demeter kutsal alanlarında MÖ 5. yüzyılın başlarından Hellenistik Döneme kadar adak olarak sıklıkla hydria ve hydrophorosların ele geçmesi²⁵, suyu tuzlu Rheitoi akarsularının Demeter ve Kore için kutsal kabul edilerek yalnızca söz konusu tanrıçaların rahiplerinin bu suların balık tutmasına izin verilmesi (Paus. I.38.1), Korinth'teki Demeter ve Kore kutsal alanında yemek odalarının bitişiğinde yıkanmak için ayrı odaların yer alması²⁶ gibi bulgular tanrıçanın suyla ilişkisine dikkat çekmektedir. Arkeolojik veriler Demeter'in hangi kült törenlerinde suyun kullanıldığına dair bilgi vermese de arınmanın Eleusis gizemlerinde önemli bir ritüel olması, gizem törenlerinde suyun mutlaka kullanılmış olduğunu göstermektedir²⁷. Eski Yunan kültüründe suyla ilişkilendirilen kişileştirilmiş bu tanrıların dışında, suyun maddesel olarak da ön plana çıktığı görülür. Buna en güzel örnek, MÖ 6. yüzyıl doğa filozofu Thales'in suyu evrenin ilk maddesi addetmesi ve yeryüzünün suyun üzerinde durduğunu ileri sürmesidir²⁸. Bu durum yalnızca mitsel anlatılarda değil, aynı zamanda evrenin kökenini anlamak adına geliştirilen akılcı, felsefi ve bilimsel düşüncelerin içinde de suyun önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koyar.

Yerel unsurların yanı sıra dönemler boyunca Mezopotamya, Mısır, İran ve Yunan gibi farklı kültürlerle etkileşim içinde olduğu bilinen Anadolu kültürlerinde de nehirlerin, yer altı sularının ve yağmur sularının kutsal kabul edildiği, bu kaynakların içinde kutsal ruhların bulunduğu inanıldığı, bu kaynaklara yönelik tapınımda bulunduğu ve çeşmelere kehanet özelliği atfedildiği anlaşılır²⁹. Hitit

²⁰ Cole 1988, 163; Tez 2017, 33.

²¹ Waldstein 1902, 16; Caskey 1949, 176, 197.

²² Cole 1988, 164.

²³ Nilsson 1955, 492.

²⁴ Wiegand 1958, No. 307-388.

²⁵ Cole 1988, 165.

²⁶ Bookidis – Fisher 1974, 275-277.

²⁷ Cole 1988, 165.

²⁸ Kranz 1984, 27.

²⁹ Taşlıkloğlu 1954, 37, dn. 2-5, 38.

tabletlerinde tanrılarla iletişim kurmak için denizlere, su kaynaklarına ve çukurlara başvurulduğunun aktarılması³⁰, içinde su kaynağı bulunan, mağara benzeri çukurların ^DKASKAL.KUR adıyla tanrılaştırılması³¹ ve Hitit kaya anıtlarının su kaynaklarının yakınına konumlandırılması³², bu anıtların su biriktirme havuzlarına³³ ya da pınar odalarına³⁴ sahip olması; Urartu kültürüne ait yazıtlarda göl tanrısı ^DŞuinina adının geçmesi³⁵, tapınaklarda tören öncesi temizlik için küvetlerin yer alması³⁶ ve göl kenarlarında su kültürle ilişkilendirilen balık şeklinde anıtsal taşların (*višhap*) ele geçmesi³⁷; Frig kenti Gordion'un içinden geçen Sakarya Nehri kıyısındaki ana tanrıça kabartması ve Ankara yakınlarında Faharad Çeşme kaynağında kayaya oyulan ana tanrıça idolleri³⁸ Anadolu kültürlerinde suyun kutsallığını ortaya koyan bulgular arasındadır. Ayrıca Antik Yunan kaynaklarından, çeşitli yazıtlardan ve sikkelerden edinilen bilgiler doğrultusunda, Anadolu'da tanrılaştırılan su kaynakları arasında, Skamandros (Küçük Menderes) (Hom., *Il.* V.77, XII.22)³⁹, Maiandros (Büyük Menderes)⁴⁰, Kaikos (Bakırçay)⁴¹, Hermos (Gediz)⁴², Marsyas (Çine Çayı)⁴³, Sangarios (Sakarya Nehri)⁴⁴, Makestos (Susurluk Çayı)⁴⁵, Enbelios (Kara Dere)⁴⁶, Titanus (Güzelhisar Çayı)⁴⁷, Meles (Halkapınar Çayı)⁴⁸, Ksanthos (Eşen Çayı)⁴⁹ ve Eurymedon (Köprü Çayı)⁵⁰ sayılabilir.

Su ve Kehanet İlişkisi

Suyun içinde bulunduğu inanan kutsal/tanrısal ruhlar nedeniyle sonsuz bilgiyi barındırması, antik dönemde kehanet işleminin gerçekleştirildiği araçlardan birinin su kaynakları olmasını sağlamıştır. Özellikle yer altından çıkan su kaynaklarının esrarengiz yer altı güçlerine sahip olduğuna ve kutsal kaynaktan içilen suyun kişiye büyülü güçler kazandığına, hatta bazı kaynak sularının içenleri çılgına çevirdiğine inanılmıştır. Böylelikle kehanet uygulamaları su kaynakları yakınında ya da içinde su kaynağı bulunan mağaralarda gerçekleşmiş ve çeşmelerin birer kâhin olduğu düşünülerek gelecekte haber almak adına bu yapılara başvurulmuştur⁵¹.

Anadolu'yu Prehistorik Dönemlerden itibaren pek çok alanda etkileyen Mezopotamya'da, suyun doğrudan Enki ile özdeşleştirilmesi, tanrıya aynı zamanda

³⁰ Çilingir-Cesur 2020, 98; Çilingir-Cesur v.d. 2022, 79-83.

³¹ Ünal 2016, 268; Wilusa'daki kaynak mağarası ve Boğazköy'deki Yazılıkaya B Odası'nın birer DKASKALKUR olduğu ileri sürülür (Korfmann 2012, 163; Hawkins 1998, 76).

³² Fraktin, Hemite, Taşçı I, Taşçı II, Hatip, Akpınar/Sipylos, Fasıllar ve Sirkeli anıtları buna örnektir.

³³ Eflatunpınar ve Yalburt anıtları buna örnektir.

³⁴ Boğazköy Aşağı Şehir 1 No.lu Tapınak'ın güneybatısında, zemine oyularak açılan pınar odası buna örnektir.

³⁵ Piotrovski 1965, 39.

³⁶ Çilingiroğlu 2020, 142, Fig 5.

³⁷ Güneri 2013, 177, Fig. 2.

³⁸ Roller 2013, 66-67.

³⁹ Altınoluk 2005, 84.

⁴⁰ Altınoluk 2005, 128-130.

⁴¹ Altınoluk 2005, 72-73.

⁴² Avcu 2016, 210-211, T8-T10.

⁴³ Grimal 2012, 461-462.

⁴⁴ Avcu 2016, 214.

⁴⁵ Hasluck 1910, 43, dn. 7; Ful 2013, 9-10.

⁴⁶ Avcu 2016, 209, T3-T4.

⁴⁷ Sezgin 2018, 72, dn. 26; Erdan 2019, 204, Fig. 4a-e.

⁴⁸ Avcu 2016, 212.

⁴⁹ Efendioğlu 2010, 45; Avcu 2016, 206, T12, T15, 221.

⁵⁰ Avcu 2016, 209-210.

⁵¹ Taşlıkhoğlu 1954, 37; Fontenrose 1988, 84; Eliade 2003, 208; Georgoudi 2019, 126.

“bilge” ve “büyülerin tanrısı” kimliğini kazandırmıştır⁵². Bu durum suyla ilişkili bu tanrının kehanet özelliğine de sahip olduğunu akla getirir. Benzer şekilde okyanusun Babiller tarafından “bilgelik evi” olarak adlandırılması, suyun kehanet gücüne sahip olduğunu düşündürür⁵³. Eski Babil Dönemi’ne tarihlenen tabletlerden edinilen bilgilere göre, Mezopotamya’da kehanette bulunmak için başvurulmuş uygulamalar arasında yer alan *lekonomensin*, suyun dahil edildiği bir uygulama olması bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. Bu uygulamada kâhinin (bârû) kucağında tuttuğu su dolu kaba yağ damlattığı ve yağın su yüzündeki hareketlerini gözlemleyip yorumlayarak kehanette bulunduğu anlaşılır⁵⁴. Ayrıca Urfa yakınlarındaki Sultan Tepe’de tespit edilen Mezopotamya kültürlerine ait ritüel metinlerinde *inkübasyon* tekniğiyle (uykuya yatarak) ve hayvanların anormal hareketlerinin yorumlanmasıyla gerçekleşen kehanet uygulamalarında da kutsal suyun kullanıldığına dair bilgiler yer almaktadır⁵⁵. Buna göre uykuya yatılacak alanda suyla daire çizildiği⁵⁶ ya da hareketleri yorumlanacak olan öküzün başına su dökülerek işaret beklendiği⁵⁷ görülür. Bununla birlikte Eski Babil’de akılcı yollarla çözülemeyen yasal anlaşmazlıkların nehir tanrısı yoluyla çözüme kavuşturulma yöntemi olan “nehir işkencesi” de bir tür kehanet olarak kayda geçmektedir⁵⁸.

Mezopotamya kültürlerinden Hurrilere geçen kehanet uygulamaları, daha sonra bir Anadolu toplumu olan Hititlere aktarılmıştır. Bu aktarım Akadca ve Hurrice kehanet metinlerini içeren Hitit tabletlerinin Hattuşa başta olmak üzere Kayalıpınar, Kuşaklı, Maşat gibi çeşitli merkezlerden ele geçmesiyle ortaya konulur⁵⁹. Bu tabletlerin çoğu, Hurri etkisinin yoğunlaştığı Hitit İmparatorluk Dönemi’ne tarihlenir⁶⁰. Hurri kökenli olduğu düşünülen kehanet uygulamalarından biri, *aldanni-* şeklinde adlandırılan, bölmelere ayrılmış bir havuzun içine bırakılan ve MUŞ ideogramı ile ifade edilen bir hayvanın hareketlerinin yorumlanmasıyla gerçekleşen faldır⁶¹. Suda yaşayan, zaman zaman su yüzüne çıkarak kendisine sunulan balıklarla beslenen ve içinde yaşadığı havuzun bilinçli olarak oluşturulan boşluklarında gizlenen bu hayvanın müren ya da yılan balığı olduğu ileri sürülür⁶². Tanrıların mesajı olarak görülen kehanetler, tanrıların gönderdiğine inanılan gök gürültüsü, şimşek, deprem, kuşların korkutucu hareketleri, hayvanların tuhaf davranışları gibi doğal işaretler olabilmekte ya da ölümlüler tarafından talep edilebilmektedir. Ölümlüler tarafından talep edilen kehanet ya da fal uygulamalarında tanrıya sorular yöneltilmiş ve cevap almak için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemlerden biri olan karaciğer gibi iç organ fallarında, iç organın her bir bölümüne çeşitli anlamlar yüklenmiş ve tanrıya sorulan sorunun ardından organ üzerinde seçiren kısımlar yorumlanmıştır⁶³.

Kutsal kaynak suyunun kehanet için kullanımını özellikle antik Yunan kültüründen bilinmektedir. İçenleri çılgına çevirerek onlara tanrının ağzıyla konuşma yeteneği kazandırdığına inanılan pek çok su kaynağı kehanetle doğrudan ilişkilendirilmiştir⁶⁴. Antik Yunan toplumunda su kaynaklarının toprak anayla ve

⁵² Dilek 2019, 271.

⁵³ Eliade 2003, 208.

⁵⁴ Oppenheim 1977, 212; Dilek 2019, 197.

⁵⁵ Reiner 1960, 27-28; Dilek 2019, 198-199.

⁵⁶ Sultantepe Tabletleri 73: 65-68; Reiner 1960, 27.

⁵⁷ Sultantepe Tabletleri 73: 110-117; 118-121; Reiner 1960, 28.

⁵⁸ Black-Green 2017, 211-212.

⁵⁹ CTH 561-582.

⁶⁰ Beal 2002, 57-58.

⁶¹ Laroche 1958, 151, dn. 3; Léfevre-Novaro – Mouton 2008, 7-51; Çilingir-Cesur 2020, 114.

⁶² Laroche 1958, 159; Léfevre-Novaro – Mouton 2008, 37-39, Takmer 2023, 494.

⁶³ Bryce 2003, 168-169; Çilingir-Cesur 2020, 111-114.

⁶⁴ Akar-Tanrıver 2009, 400.

yer altı dünyasıyla ilişkili kutsal akıntılar olduğuna inanılması nedeniyle suyla gerçekleşen kehanet yeteneği ilkin Gaia'ya atfedilmiş (Aischyl., *Eum.*1.)⁶⁵, bu özellik sonrasında Apollon'a aktarılmıştır⁶⁶. Ayrıca Apollon ile yakın ilişki içinde olan Nympheler de suyla kehanet ilhamının taşıyıcıları olarak bilinirler⁶⁷.

Kıta Yunanistan'daki en önemli bilicilik merkezi olan Delphoi Apollon Kutsal Alanı, bu alandaki en bol su kaynağı olarak bilinen Kastalia⁶⁸ dikkate alınarak inşa edilmiştir. Temenosun hemen dışında akan bu su kaynağı, kutsal alana girilmeden önce arınma amacıyla kullanılmış olmalıdır⁶⁹. Tapınağın MÖ 6. yüzyıl evresinde kaynak suyunun *adytona* akabilmesi için kaynaktan tapınağa uzanan bir kanal yapılması ise suyun arınma ritüellerinin yanı sıra kehanet verme amacıyla da kullanıldığına işaret eder. Ancak MÖ 4. yüzyıldaki inşa evresinde olasılıkla temelin sağlamlığı konusundaki endişelerden dolayı tapınağın altından geçen kanal iptal edilerek, su kaynağı tapınağın hemen dışındaki havuza yönlendirilmiştir⁷⁰. Bu suyun kullanımı konusunda antik kaynaklar da yol göstericidir. Pythia'nın kehanet öncesinde kutsal su kaynağında yıkanmasının yanı sıra kutsal sudan içerek kehanet verdiği (*hydromanci*) Lukianos (Lukian., 60)⁷¹ ve bu su kaynağına Kassotis adını veren Pausanias (Paus., X.24.7)⁷² tarafından aktarılır⁷³. Delphoi'de kehanetin suyla verilmiş olabileceğine dair güzel bir örnek MÖ 5. yüzyıla tarihli, Attika kırmızı figür tekniğinde yapılmış bir *kylix* tondosundaki sahnede karşımıza çıkar (Fig. 1). Bu sahnede çocuk sahibi olamaması hakkında Delphoi'ye başvuran Aegeus'un karşısında, üç ayaklı kazan üzerinde oturur vaziyette gösterilen *prophetes*in bir elinde defne dalı, diğer elinde ise içinde muhtemelen Kastalia nehrinden alınan su olan bir *phiale* tuttuğu görülür⁷⁴.

⁶⁵ Aischylos, ilk kâhin olarak yeryüzünü yani Gaia'yı gösterir.

⁶⁶ Georgoudi 2019, 126-127.

⁶⁷ Larson 2001, 11.

⁶⁸ Kastalia hakkında detaylı bilgi için bkz. Parke 1978, 199-219.

⁶⁹ Parke 1967, 75.

⁷⁰ Cole 1988, 162; Fontenrose 1988, 83; Eliade 2003, 208; Akar-Tanrıver 2009, 400-401; Eralp-Güner 2019, 65-66; Georgoudi 2019, 125.

⁷¹ Şahin 2008, 217.

⁷² Şahin 2008, 217.

⁷³ Kastalia sularının Pythia'ya kehanet yeteneği kazandırdığına dair inancın nereden kaynaklanıyor olabileceği hakkında bkz. Parke 1978, 209-210.

⁷⁴ Robbins 1916: 278-279, Fig. 1.



Fig. 1. Delphoi'ye danışan Aegeus ve *prophetes* (Altes Museum).

Plutarkhos'un Delphoi'de *adyton* dışına, biliciye danışmak isteyenlerin bulunduğu odaya kadar yayılan hoş bir kokudan bahsetmesi (Plut. *mor. obsolenscence* 437c-d) ise kutsal alandaki kehanetin ilham kaynağının yer altından sızan gazlar olabileceğini düşündürmektedir. Bu düşünce Yunanistan'da aktif fay hatlarını inceleyen jeolog J. Z. de Boer, arkeolog J. R. Hale, kimyager J. Chanton ve halüsinasyon gazları konusunda uzman toksikolog H. Spiller'in Delphoi'deki kehanet merkezinin altından geçerek kehanet işleminin gerçekleştiği *adytonun* altında kesişen iki fay hattı ve bu alanda açığa çıkan gazlar konusunda gerçekleştirdikleri çalışmaları sayesinde desteklenir. Yapılan çalışmalar sonucunda, zemindeki çatlaklardan ve su kaynağından etilen, etan ve metan gazlarının yükseldiği ortaya konulur⁷⁵. Bu gazlara küçük dozlarda maruz kalındığında gerçek dışı fiziksel ve duygusal keyif vermesi, büyük dozlarda ise çarpınma ve bağırma gibi reaksiyonlara sebep olması, Pythia'nın transa geçme durumunu açıklamaya yardımcı olur⁷⁶.

Kıta Yunanistan'da Delphoi'nin yanı sıra pek çok farklı merkezde su-kehanet ilişkisini gösteren bulgular mevcuttur. Örneğin Boeotia'da su kaynakları doğrultusunda konumlanan, Apollon ve kehanetle ilişkili bir grup kutsal alan tespit edilir. Bu kutsal alanlardan biri (Apollon Ptoios) Thebai'nin kuzeyindeki Ptoion Dağı'nda, Perdikovrysi kaynağının yakınında yer alır. En erken kült faaliyetlerinin MÖ 8. yüzyıla dayandığı Ptoion Dağı'nda, içinde su kaynağı bulunan bir mağarada MÖ erken 5. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar erkek bilicilerin kehanet verdiği bilinir⁷⁷. Apollon'un Boeotia'da su ve kehanetle ilişkilendirilen diğer kutsal alanları Telphoussion Dağı'ndaki Telphousa kaynağı (Apollon Telphousios), Thourion Dağı'ndaki Morios nehri (Apollon Thourios), Tegyra yerleşimindeki Phoinix ve Elaia

⁷⁵ de Boer – Hale 2000, 406-409; Johnston 2008, 48-49.

⁷⁶ Plutarkhos'un, Pythia'nın ilham durumunun her zaman aynı olmadığını belirtmesi (Plut. *mor. obsolenscence*, 437c), fay hatları hareketlendiğinde gaz oranlarının değiştiğini ve trans durumuna geçmeye yetecek kadar gaz çıkışı olmadığı zamanlarda bilicinin başka bir tetikleyiciye ihtiyaç duyduğunu da ortaya koyar (Johnston 2008, 49).

⁷⁷ Schachter 1967, 1-2; Cole 1988, 162.

kaynakları (Apollon Tegyraios) yakınında yer almaktadır⁷⁸. Yine Boeotia'daki Lebadeia'da ise kehanet kültürüne sahip Trophonios'a adanan, kayalara oyulmuş nişlere sahip kutsal alandan Herkynna nehri geçmektedir⁷⁹. Ayrıca Korinth'te kehanet verdiği ileri sürülen bir kaynak suyunun yer aldığı⁸⁰, Kitharion'da ise Nymphelere adanan mağara yakınındaki Hysiai'de suyu kehanet yeteneği veren bir kuyu bulunduğu (Paus., IX.2.1)⁸¹ kayda geçer. Oropos Amphiaraios Tapınağı'nda kehanet yoluyla iyileşenlerin suya para atması⁸² da su- kehanet ilişkisine verilebilecek bir diğer örnektir. Olympia'daki Altis kutsal alanında MS 2. yüzyılda inşa edilen yarım daire formlu anıtsal çeşme yapısının ise Olimpiyat Oyunlarının sonunu simgeleyen sığır kurbanlarının ve Elealılar tarafından yapılan günlük kurbanların yanı sıra kehanet kurbanlarının da gerçekleştiği Zeus'un kül sunağına bakacak şekilde inşa edilmesi dikkat çekicidir⁸³.

Anadolu'da Suyla Kehanet Veren Merkezler

Anadolu'da kehanet uygulamaları ilkin içinde kaynak suyu bulunan mağaralarda gerçekleşmiştir. Daha sonra kentlerin siyasi ve ekonomik anlamdaki kalkınması, nüfus artışı, sosyal, siyasi ve dini organizasyonun gelişmesi gibi faktörler neticesinde anıtsal tapınakların inşa edilmesiyle, önceden kehanet merkezi işlevi gören mağaraların ya da su kaynaklarının yakınında anıtsal bilicilik merkezleri inşa edilmiştir. Mağaraların derinliklerinde bulunan doğal kaya oluşumları, su kaynakları ve çeşitli gazlar nedeniyle sahip olduğu gizemli atmosfer, kehanette bulunacak kişinin kendinden geçerek insanüstü bilgiye ulaşması için son derece elverişlidir⁸⁴. Bu sebeple bilicilik merkezlerinin yakınında tespit edilen içinde su kaynağı bulunan mağaralar, kehanetin öncül merkezleri olarak değerlendirilir.

Kuzeybatı Anadolu'da, Biga Yarımadası'nın güneybatısındaki Gülpınar Köyü'nde yer alan ve Troas Bölgesi'nin önemli kült merkezlerinden biri olan Apollon Smintheion Kutsal Alanı, kehanet uygulamalarında kullanılan kaynak suları açısından zengin bir bölgeye inşa edilmesiyle dikkat çekmektedir. Apollon Smintheus, farelerle ilişkili koruyucu bir tanrı kimliğine sahip olsa da farelerin kehanete yardımcı hayvanlardan biri olması, kutsal alanın doğusunda içinde kaynak suyu barındıran bir mağara bulunması ve MS 3. yüzyılda yaşamış Menandros Rhetor'un Apollon'un Likya'da dünyaya gelmesinin ardından kurduğu ilk kehanet merkezinin Smintheion olduğunu belirtmesi bu alanın kehanetle ilişkisini desteklemektedir⁸⁵.

Smintheion'da su-kehanet ilişkisine dair en önemli kanıt Büyük Hamam girişindeki heykel kaideleri üzerindeki MS 2. yüzyıla tarihlenen Yunanca ve Latince yazıtlarda suya bakarak kehanet uygulaması gerçekleştiren bir *hypophet*ten (tanrı sözcüsü) söz edilmesidir⁸⁶. Ne zaman başlayıp sona erdiği kesin olarak tespit edilemeyen bu kehanet uygulamasının baş rolünde suyun bulunması nedeniyle, Smintheion'da kehanet işleminin gerçekleştirilmesi için en elverişli ortamın içinde su kaynağı bulunan mağara olduğu düşünülmektedir. Smintheion'daki bu

⁷⁸ Schachter 1967, 5-6, 8-9.

⁷⁹ Schachter 1967, 6-7, 8-9.

⁸⁰ Elderkin 1941, 126.

⁸¹ Cole 1988, 162; Akar-Tanrıver 2009, 401-402.

⁸² Eliade 2003, 208.

⁸³ Longfellow 2012, 152.

⁸⁴ Ustinova 2009, 13-28.

⁸⁵ Kaplan 2023, 137-138, 146, 148.

⁸⁶ Özhan 2015, 107; Kaplan 2018, 6; Kaplan 2023, 148.

mağaranın Anadolu'nun yerel tanrısı Apollon'a adanan bir kült mağarası olduğunu ortaya koyan en güzel örnek ise Aleksandreia Troas kentinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleridir⁸⁷. Söz konusu sikkelerin arka yüzünde solda, doğal bir mağara olduğu düşünülen yarım daire formundaki tasvirin içinde yatar vaziyette ve mağaranın üzerinde ayakta olmak üzere Apollon Smintheus kült heykeli iki kez betimlenmiştir (Fig. 2). Sahnenin merkezinde, ayakta gösterilen çoban Ordes, sol elinde *pedum* tutarken sağ elini saygı ifadesiyle yukarıya doğru kaldırmıştır. Ordes'in arkasında ise sağa doğru koşar vaziyette betimlenen boğa figürünün başı geriye, ana sahneye dönük verilmiştir. Bu sahnede Apollon kült heykelinin iki kez betimlenmesi, tanrının epifanisiyle ya da kutsal alanın yerinin belirlenmesine ilişkin anlatılarla ilişkilendirilmektedir⁸⁸.

Ionia'daki Erythrai Akropolis'i'nin doğusundaki kayalıklarda bulunan mağara, kehanet işlemlerinin tapınakların yanı sıra mağaralarda da gerçekleştiğini gösteren bir diğer örnektir. 2 m çapında, yarım daire biçimindeki mermer kaplamalı bu mağaranın içinde su kanalları ve su toplama teknelerinin tespit edilmesinin yanı sıra mağaradan ele geçen MS 162 yılına tarihli yazıtlar, mağaranın Antik Çağ'ın ünlü kâhinelerinden biri olan Sibylla'ya adandığını ve mağarada bir su kaynağı bulunduğunu ortaya koymaktadır⁸⁹. Burada Sibylla'nın su kaynağından içerek kehanet verdiği dair en önemli bulgu, mağaranın kapı sövesi olarak kullanılan bir mermer blok üzerindeki yazıtta, tatlı sularından keyif alarak bu kayanın başında oturduğunun kâhinenin kendi ağzından söylenmesidir⁹⁰. Yine mağaradan ele geçen ve sekiz adet mermer parçasının birleştirilmesiyle rekonstrüksiyonu yapılan bir adak yazıtından, su kaynağının bulunduğu yere Demeter Thesmophoros, Marcus Aurelius ve Lucius Verus'a adanan bir çeşme yaptırıldığı ya da yenilendiği öğrenilir⁹¹. Böylelikle mağara içinde kehanet işleminde kullanılan su kaynağının, yöneticiler tarafından gerek politik gerekse dini amaçlarla inşa edilen bir çeşme yapısıyla taçlandırıldığı anlaşılır⁹².

⁸⁷ Hill 1916, 134, Fig. 1a; Bellinger 1958, 35-36 (Tip 19); Bellinger 1961, A 240, A 276, A 277, A 480; Kaplan 2023, 148-149, Fig. 8.

⁸⁸ Bahsi geçen sikkeler ve arka yüzde betimlenen sahne hakkındaki yorumlar için bkz. Bellinger 1958, 35-36, Pl. VII, No. 19; Çizmeli-Öğün 2009, 118-120, Res. 2; Çizmeli-Öğün 2013, 137, Res. 3; Çizmeli-Öğün 2015, 98-99, Res. 10; Kaplan 2018, 8; Kaplan 2023, 149.

⁸⁹ Buresch 1892, 16-17; Gençler-Güray 2018, 62, dn. 31; Şahin 2013, 207-208; Uzunoğlu 2018, 126.

⁹⁰ Uzunoğlu 2018, 126.

⁹¹ Uzunoğlu 2018, 126, dn. 526-527.

⁹² Roma İmparatorluk Dönemi'nde, daha önceki dönemlerde inşa edilen ve su kaynaklarıyla bağlantısı bulunan kutsal alanların yakınına yeni anıtsal su yapılarının inşa edilmesi, yöneticinin yüzyıllardır devam eden dini geleneklere duyduğu saygıyı göstermesinin yanı sıra bu yapıların dikkat çekici form özellikleriyle insanları etkilemesi ve anıtın önünde gerçekleşecek olan ritüellere dair merak uyandırması da hedeflenmiştir. Kutsal alanlardaki bu anıtsal çeşme yapılarının ön plana çıkan örnekleri Eleusis, Olympia ve Ksanthos'tan bilinmektedir (Longfellow 2012, 151-153).



Fig. 2. Aleksandreia Troas Sikkesi, kaynak mağarası içinde ve üzerinde Apollon Smintheus kült heykeli (Bellinger 1961, A 480).

Anadolu'da suyla kehanet verdiği bilinen bilicilik merkezleri arasında, İzmir'in güneyindeki Ahmetbeyli vadisinde yer alan ve antik dönemde Ionia sınırları içinde kalan Apollon Klaros Kutsal Alanı önemli bir yere sahiptir. Jeoarkeolojik çalışmalarla antik dönemde deniz kenarında yer aldığı ve yakınından Ales Deresi'nin geçtiği, günümüzde ise Kırmızıyayalar ve Beynamaz derelerinin birikinti konisi önünde konumlandığı belirlenen⁹³ Klaros'un su kaynaklarına yakınlığı, bu alanda bir kehanet merkezinin kurulmasını etkileyen önemli bir faktördür⁹⁴. Ahmetbeyli vadisinde gerçekleştirilen jeolojik çalışmalar, bu alanın kalker ve mermerden oluşan yapısının, su içeren karstik sistemlerin gelişimini ve suların yeryüzüne çıkmasını sağlayan özellikte olduğunu ortaya koymuştur. Klaros'ta yer altı suyu yüksek olsa da günümüzde yüzeyde herhangi bir kaynak görülmemektedir. Bu durum antik dönemde tapınağın konumu üzerinde etkisi olan su kaynaklarının bugün alüvyon örtüsü altında kaldığını düşündürür⁹⁵.

Klaros'da kehanet, ilkin tıpkı Delphoi'de olduğu gibi bir ana tanrıçaya atfedilmektedir. Delphoi'de bu ana tanrıça Gaia iken Klaros'ta Leto'dur⁹⁶. MÖ 13. yüzyıl sonunda Klaros'daki bilicilik merkezini kuran ve buradaki ilk kâhin olarak kayda geçen Manto'nun kehanet yeteneğini, Leto'nun Luvi kökenine dayanan suların hâkimi kimliğiyle ilişkili olarak, kutsal su kaynağından içerek kazandığı söylenir (Ov., *Met.*VI.160-165)⁹⁷. Manto'nun gözyaşlarından oluştuğu anlatılagelen bu kutsal su kaynağının, yatağı değişmeden günümüze kadar gelmiş tek kaynak olduğu belirtilir⁹⁸. Klaros'ta her ne kadar ilk kehanet veren kişi bir kadın olsa da Klaros, bilicilik merkezi olarak Manto'nun oğlu Mopsos zamanında ün

⁹³ Doğan 2019, 103-104.

⁹⁴ Şahin 2012, 249.

⁹⁵ Doğan 2019, 106; Kayan 2019, 223-224.

⁹⁶ Şahin 2015, 592; Şahin 2020, 208.

⁹⁷ Şahin 2012, 252-253; Şahin 2012, 262, dn. 48; Şahin 2020, 208.

⁹⁸ Şahin 2012, 262; Şahin 2013, 207.

kazanmıştır⁹⁹. Bu durum kehanetin suların efendisi kimliğindeki ana tanrıça Leto'dan oğlu Apollon'a geçmesiyle ilişkili olmalıdır.

Klaros bilicilik merkezinde suyun kehanet vermek için kullanılan birincil unsur olduğu çeşitli antik kaynaklardan öğrenilmektedir. Plinius, Apollon Klaros'un mağarasında içenlere kehanet yeteneği kazandıran ancak onların ömrünü kısaltan bir su kaynağı bulunduğunu söyler (Plin., *nat.II.106.136*). Tacitus, Klaros'da rahibin aşağıdaki mağaraya indikten sonra gizli bir pınardan su içerek kehanette bulunduğunu bildirir (Tac., *ann.II.54*). Iamblikos, kehanetten bir gün önce arka *adytona* çekilerek oruca başlayan bilicinin kutsal su ile elini yüzünü yıkayıp, yine kutsal su ile orucunu açarak kehanet ritüeline başladığını aktarır (Iambl., *de myst.III.11*)¹⁰⁰. Bu noktada Iamblikos, tanrının maddeden bağımsız olduğunu dolayısıyla suyun doğrudan tanrısal ilham kaynağı olamayacağını, ancak su aracılığıyla gerçekleşen ritüellerle insanın içinde bulunan ve tanrıyla iletişime geçmeyi mümkün kılan ruhun arındığını, böylelikle kehanet ilhamına sahip olduğunu da belirtir (Iambl., *de myst.III.11*)¹⁰¹. Arkeolojik kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkarılan, Hellenistik Döneme tarihli Apollon Tapınağı'nın altında, basamaklarla ulaşılan, kemerli üst yapıya sahip arka *adyton*undaki (bilicilik odası) kutsal kuyuda, kehanet öncesi arınma ritüellerinde kullanılan ve kahinlere doğrudan ya da dolaylı olarak esin kaynağı olduğuna inanılan kaynak suyunun bulunması (Fig. 3), antik kaynaklarda bahsi geçen söylemleri doğrular niteliktedir¹⁰². Bu kuyudaki kutsal suyun doğu ve kuzeydoğudaki karstik fay kaynaklarından beslendiği kabul edilir¹⁰³.

Ales Vadisi'nde yer alan ve Klaros kutsal alanına yaklaşık 2 km uzaklıkta bulunan Demirli mağaranın da kült amaçlı kullanıldığı, mağara ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalarla tespit edilmiştir¹⁰⁴. Mağarada araştırmalar gerçekleştiren Schuchhardt, Macridy ve Picard, bu mağaranın bölgedeki ilk bilicilik merkezi olduğunu ileri sürmüş ve mağara içindeki su kaynağını Manto'nun gözyaşlarından meydana geldiği anlatılan kaynakla ilişkilendirmişlerdir¹⁰⁵. Ancak Demirli mağaranın yakınlarında tespit edilen Kybele kabartması, mağaranın konumuna uygun bir şekilde vahşi doğanın koruyucusu kimliğindeki ana tanrıça kültüne ait olduğunu ortaya koymuştur¹⁰⁶. Ayrıca 2008-2010 yılı Klaros kutsal alanı arkeolojik kazı çalışmalarında da Apollon bilicilik merkezi ile Demirli mağara arasında ilişki bulunduğunu gösterecek herhangi bir veriye ulaşılamamıştır¹⁰⁷.

⁹⁹ Şahin 2012, 254.

¹⁰⁰ Şahin 2012, 258-259.

¹⁰¹ Busine 2005, 273-275.

¹⁰² Şahin 2012, 254, res. 4; Doğan 2019, 106; Antik kaynaklarda mağara olarak bahsedilen alan, tapınağın altındaki gizemli kutsal bölümlerden biri olan ve içinde kutsal kaynak suyunu barındıran kuyunun yer aldığı arka *adyton*dur.

¹⁰³ Şahin 1998, 39-40; Kayan 2019, 219.

¹⁰⁴ Schuchhardt 1886, 430-432; Macridy – Picard 1915, 40-41; Atalay 1988, 297; Bostancı 2002, 114-116.

¹⁰⁵ Schuchhardt 1886, 430-432; Macridy – Picard 1915, 40.

¹⁰⁶ Şahin 2015, 588.

¹⁰⁷ Şahin 2012, 260.



Fig. 3. Klaros Apollon Tapınağı arka *adyton*, kutsal kuyu ve kaynak (Şahin 2012, Res. 4).

Antik dünyada Delphoi'den sonra en çok tanınan bilicilik merkezi olan Didyma Apollon Kutsal Alanı, Batı Anadolu'daki İonia bölgesi sınırları içinde kalan Miletos antik kentinin 17 km güneyinde, günümüzdeki Didim ilçesinin kuzeyinde, çukur bir alanda yer almaktadır. Kutsal alanın konumu, çukurdaki kutsal kaynak suyu dikkate alınarak belirlenmiştir¹⁰⁸. Dolayısıyla Didyma'daki kehanet merkezinde ritüeller ilkin su kaynağı ve bir altar çerçevesinde gerçekleşmiştir¹⁰⁹. Daha sonra bu alanda inşa edilen tapınak, Klaros ile benzer şekilde, kaynak suyu *adytonun* içinde kalacak biçimde tasarlanmıştır¹¹⁰. Söz konusu bulgular Didyma'da kehanet işleminin gerçekleşmesinde suyun önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Iamblikhos, Didyma'daki Brankhid kahinlerinin suyun buharını içine çekerek, ayaklarını ya da elbiselerinin kenarını ıslatarak kehanette bulduklarını belirtir (Iambl., *de myst.*III.11)¹¹¹.

Didyma'daki kehanet uygulamalarında Klaros'ta uygulanan su içerek ilham alma yönteminin sayılmamasının nedeninin, Didyma'daki kaynağın suyunun Klaros'daki kadar bol olmaması ve bazı dönemlerde bu kaynağın kuruyarak bir su birikintisi halini alması olabileceği üzerinde durulur¹¹². Strabon'un Didymaion'daki kaynak suyunun, MÖ 5. yüzyıl başlarında Pers tahribinin ardından kuruduğu ve MÖ 331 yılında Büyük İskender'in gelişiyle tekrar akmaya başladığı yönündeki söylemleri (Strab., XVII.1.43) bu görüşü destekler niteliktedir. Didyma'dan ele geçen, Vali Festus tarafından mermer bir stel üzerine yazdırılan, MS 286-293 yılları arasında tarihli üç epigram ise MS 262/263 yılındaki Goth saldırıları sırasında da Didyma'da su sıkıntısının yaşandığını göstermektedir¹¹³. Bu üç epigramdan

¹⁰⁸ Greaves 2002, 109-110.

¹⁰⁹ Fontenrose 1988, 9.

¹¹⁰ Fontenrose 1988, 40; Weber 2015, 27, Abb. 7, 13-14; Kutsal alanda inşa edilen ve yaklaşık olarak MÖ 700 yıllarına tarihlendirilen ilk yapının (Sekos I) muhtemelen kehanet veren kutsal kaynağı barındırdığı belirtilir (Weber 2015, 6).

¹¹¹ Parke 1985, 212-213; Busine 2005, 49; Yılmaz 2013, 59, dn. 330.

¹¹² Parke 1986, 124.

¹¹³ Wiegand 1958, 137, No. 159; Yazıtların Türkçe çevirisi için bkz. Uzunoglu 2016, 302-306.

öğrenildiği üzere Didyma'daki su sıkıntısı Apollon'un yeni bir kaynak suyu çıkartmasıyla¹¹⁴ çözüme kavuşturulmuş ve daha sonra bu kaynağa Asia Eyaleti Valisi Tiberius Flavius Festus tarafından bir çeşme inşa edilerek hem iyi bir görünüm hem işlevsellik kazandırılmıştır¹¹⁵. Ayrıca bu epigramların ilkinde Apollon'un mucizevi bir şekilde çıkarttığı kaynağın eskiden "Pythikos'un Kaynağı" adıyla anıldığından bahsedilmesi ve kaynağın Kastalia ile Delphoi ilişkisine benzetilmesi, üçüncü epigramda ise kaynağın bizzat konuşması bu su kaynağının Didyma'da yüzyıllardan beri var olan ve kehanet işleminde kullanılan *adyton* bölümündeki kutsal kaynakla özdeş olabileceğini düşündürür¹¹⁶.

Didyma'daki kültün ne zaman başladığı ve kökeni hakkında net veriler bulunmasa da Pausanias, buradaki kâhini Hellen öncesine dayandırır (Paus.VII.2.6). Bilindiği üzere Didyma'da kehanet yeteneği Apollon tarafından, aynı zamanda kutsal kaynak suyunun koruyucusu olarak görevlendirilen Brankhos adlı bir çobana verilir ve sonrasında da kutsal alan İÖ 8. yüzyıldan MÖ 494'teki Ionia Ayaklanmasına kadar Brankhos'un soyundan gelen Brankhid rahipleri tarafından yönetilir¹¹⁷. MÖ 4. yüzyılın sonunda tekrar faaliyete geçen ve Euangelidai ailesi tarafından idare edilmeye başlandığı ileri sürülen bilicilik merkezinde, bir rahibe (*prophetis*) kehanet vermeye başlar¹¹⁸. MS 1. yüzyılın başlarında Miletos'taki soylu aileler arasında sayılan Melas ailesine mensup olan *prophetis* Tryphosa, Didyma'da Apollon'un sözlerini aktardığı yazıtlar sayesinde kanıtlanabilen ilk kâhinedir¹¹⁹. Didyma kehanet yazıtları, MS 3. yüzyılın ortalarına kadar kutsal alanın kehanet işlevinin devam ettiğini de ortaya koyar¹²⁰.

Apollon'un sular ve kehanetle ilişkisi bağlamında Likya'da da kendisini gösterdiği, bölgede bir hastanın iyileşip iyileşemeyeceğini anlamak için kaynak suları ve çeşmelere başvurulduğu ve gipten haber almak üzere bu kaynaklara sorular yöneltildiği bilinmektedir¹²¹. Ayrıca Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında Likya'da bir su kaynağı aracılığıyla kehanet aldığına dair efsanevi anlatılar da mevcuttur. Bu anlatılara göre Büyük İskender Likya'da Ksanthos'tan geçtiği sırada, Ksanthos yakınlarındaki bir pınar hiçbir neden yokken girdap oluşturup taşmış ve kabaran sulardan, üzerinde eskiden kullanılan yazı harfleriyle Pers İmparatorluğunun yakın bir zamanda Yunanlar tarafından ortadan kaldırılacağı yazılı tunç bir levha çıkmıştır. Büyük İskender, bu olayı kendisine gönderilen bir kehanet olarak kabul etmiş ve kış şartlarına rağmen ordusuyla harekete geçmiştir (Plut. *vitae parallelae*. XVII.2-5)¹²². Olayın geçtiği Ksanthos ve yakın çevresi dikkate alındığında antik kaynaklarda bahsi geçen bu su kaynağı, kehanet söz konusu olması nedeniyle, Ksanthos ya da Letoon ile değil, Patara'dan 1.3 km kadar uzaklıktaki kükürtlü ve tuzlu suya sahip Telephos Kaynağı¹²³ ve Patara Apollon Tapınağı ile ilişkilendirilmiştir¹²⁴.

¹¹⁴ Yazıtlarda mucize olarak bahsedilen bu olay olasılıkla Goth saldırıları sırasında tapınağa sığınan insanların, kaynağın kanallarından birini temizleyerek suyun yeniden akmasını sağlamasıdır (Fontenrose 1988, 24).

¹¹⁵ Fontenrose 1988, 23-24; Uzunoğlu 2016, 300-301; Uzunoğlu 2018, 106.

¹¹⁶ Wiegand 1958, 137-138, No. 159; Fontenrose 1988, 24; Uzunoğlu 2016, 302-310; Uzunoğlu 2018, 108-110.

¹¹⁷ Fontenrose 1988, 45-46, 78; Furtwängler 2011, 70; Yılmaz 2023, 99-101.

¹¹⁸ Furtwängler 2011, 75; Yılmaz 2023, 106-107, 109-111.

¹¹⁹ Fontenrose 1988, 55, 192; Yılmaz 2023, 110.

¹²⁰ Parke 1985, 93-97.

¹²¹ Taşlıkloğlu 1954, 37.

¹²² Onur 2002a, 50-52; Onur 2002b, 57; Şahin 2014, 131.

¹²³ Onur 2002a, 68-69; Onur 2002b, 56.

¹²⁴ Onur 2002a, 50-52; Onur 2002b, 57; Şahin 2014, 131.

Myra'ya bağı Sura Apollon (Apollon Surios) Tapınağı, deniz kenarında kurulması ve yakınından kaynak suyunun akmasıyla Likya'daki bilicilik merkezlerine güzel bir örnektir. Sura'da tespit edilen kükürtlü su kaynaklarının Apollon Tapınağı'nın önünden denize dökülmesi, burada bir girdabın oluşması ve özellikle kentin konumlandığı vadinin doğu yamacının kuzeyinden akan, tapınak ile aynı aksta bulunan kaynağın etrafına duvarlar örülerek suyunun bir havuz içinde toplanması, kutsal alan ile su ilişkisini göstermektedir¹²⁵. Sura Apollon Kutsal Alanı'nda gerçekleşen bilicilik işlemi su, doğrudan kullanılmasa da kutsal alandaki havuzda toplanan balıkların ve diğer deniz canlılarının hareketlerine bakılarak kehanet verilmesi (*ikhtiomanteia*) bu ilişkiyi destekler niteliktedir¹²⁶.

Polykharmos ve Artemidoros'tan alıntılar yapan Athenaios, Sura'da gerçekleşen kehanet süreci hakkında bilgi vermektedir (Athen., VIII.8.333D). Söz konusu kaynaklarda kehanet almak üzere deniz kenarındaki Apollon koruluğuna gelenlerin rahip eşliğinde bu alanda bulunan girdaba et ve ekmek gibi sunular attıktan sonra havuzun deniz suyuyla dolduğu, rahibin seslenmesi ya da borusunu üç kez çalmasıyla çok sayıda ve değişik boyda pek çok balığın aynı anda ortaya çıktığı, rahibin balıkların cinsine, sayısına ve sudaki hareketlerine göre kehanet verdiği belirtilir. Bu noktada girdaba atılan etlerin balıklar tarafından yenmesi iyi bir işaret olarak yorumlanırken, balıkların etleri kuyruklarıyla kıyıya itmesinin uğursuzluk olarak değerlendirilir (Athen., VIII.8.333D)¹²⁷.

Sura'da akropolisin güneydoğu yamacındaki bir mezarda tespit edilen Likçe yazıt, bu merkezdeki balık kehanetinin en azından MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren var olduğunu belgelemektedir¹²⁸. Ayrıca balık kehaneti yönteminin Yunan dünyasından bilinmemesi¹²⁹, Hattuşa'da buna benzer kehanet uygulamalarını içeren MÖ 14-13. yüzyıllara tarihli Hitit çivi yazılı belgelerinin bulunması¹³⁰ ve bu metinlerin dil-üslup analizlerinin yapılmasıyla¹³¹, balık kehaneti yönteminin Kuzey Suriye ile güçlü kültürel ilişkisi olan Kizzuwatna'da ortaya çıktığı kabul görmüştür¹³². Böylelikle Sura'daki su ve balıklarla ilişkili ritüel uygulamalarının Kizzuwatna geleneklerine dayandığı ve bu geleneğin Likya'da Yunan sonrası kehanet uygulamalarında dahi varlığını koruduğu anlaşılır.

Sura'nın yanı sıra yine Likya Bölgesi'nde yer alan Limyra ve Kyaneai antik kentlerinde de Sura ile benzer şekilde balık kehaneti ve su kehaneti uygulamalarının varlığından bahsedilir. Plinius, Limyros Nehri'nin (Göksu) kaynağının bazı kehanet alametleri gösterdiğini, balıkların da kaynakla beraber hareket ettiğini ve bölge sakinlerinin yiyecek sunarak balıklardan yanıt beklediklerini aktarır (Plin., *nat.* XXXI.18.482)¹³³. III. Gordianus zamanında basılan "*Limyralıların Kehaneti*" lejantlı sikkeler, bu alandaki kehanet uygulamalarının

¹²⁵ Çevik 2015, 397; İbci 2019, 30-31; Yılmaz 2023, 179.

¹²⁶ Çevik 2011, 97; Yılmaz 2023, 178.

¹²⁷ Onur 2002a, 66-67; Onur 2002b, 55; Çevik 2011, 97; Çevik 2015, 396; Takmer 2023, 487-490; Yılmaz 2023, 179-180.

¹²⁸ Schürr 2001, 150; Takmer 2023, 472, 476 (Yazıtta geçen Likçe *mluhidaza* kelimesi, balık kehanetiyle ilişkilendirilmiştir).

¹²⁹ Takmer 2023, 472.

¹³⁰ Laroche 1958, 150-162; Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 10-36, 37-39; Hitit metinlerinde geçen bu kehanet yöntemi Hurri kökenli *aldanni-* kelimesiyle adlandırılan, bölmelere ayrılmış bir havuzun içine bırakılan ve MUŞ ideogramı ile ifade edilen müren ya da yılan balığının hareketlerinin yorumlanmasıyla gerçekleşir (Bu makale içinde bkz. sf. 6).

¹³¹ Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 39-41.

¹³² Laroche 1958, 151, dn. 3; Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 39-41; Takmer 2023, 494-495; Yılmaz 2023, 35, 192-194.

¹³³ Onur 2002a, 52-53; Yılmaz 2023, 35-36.

varlığını doğrular niteliktedir¹³⁴. Ancak balık ya da su kehanetine dair antik kaynakların aktardığı bilgilerin ötesinde bir veriye ulaşılamamıştır.

Pausanias ise Kyaneai'de Apollon *Thyrkseus*'a adanmış suyla kehanet verilen bir merkez bulunduğunu bildirerek, Kyaneai yakınında yer alan su kuyusuna bakan herkesin dilediği her şeyi gördüğünü aktarır (Paus., VII.21.13). Kyaneai antik kenti sınırları içinde kalan ve günümüzde Yavu Ovası olarak adlandırılan alanda tespit edilen Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli kuyu ve kuyunun hemen yanında suya inen kireçtaşından sekiz basamaklı merdiven, Pausanias'ın bahsettiği kehanet merkeziyle ilişkilendirilmektedir¹³⁵. Ayrıca Kyaneai'nin İmparator III. Gordianus Dönemi'ne tarihlenen bir sikkesinin arka yüzünde (Fig. 4), Apollon'un sol eliyle yayını tutarken sağ elinde tuttuğu defne dalını bir pınara dokundurması ve tanrının solunda basamakların bulunması, bu alandaki kehanet merkezine işaret eden bir diğer bulgudur¹³⁶. Kyaneai'nin kehanet tanrısı Apollon'un *Thyrkseus* epitetiyle anılması ise kültün Likya'daki yerel kökenine işaret etmektedir¹³⁷.

Sura'daki balık kehanetine benzer bir yöntemin, Plinius ve Ailianos'un aktarımlarıyla, Likya'daki kentlerin yanı sıra Karia'daki Labraunda antik kentinde de uygulandığı ortaya konulur (Plin., *nat.* XXXII.7.8; Ail., *nat.* XII.30). Söz konusu antik kaynaklarda Labraunda'da suya seslenme yöntemiyle kehanet havuzuna balıkların çağırıldığından ve burada beliren altın küpe ve kolyeli balıklardan bahsedilir¹³⁸. Ancak bu uygulamalara dair herhangi bir arkeolojik ya da epigrafik veri bulunmamaktadır.



Fig. 4. Kyaneai Sikkesi, Apollon sağ elindeki defne dalını pınara dokundurur vaziyette (SNG v. Aulock Lyk. 92).

Değerlendirme ve Sonuç

¹³⁴ SNG v. Aulock *Lyk.* 109-111; Takmer 2023, 492; Yılmaz 2023, 36.

¹³⁵ Thomsen 1995, 43-48; Onur 2002a, 49-50; Onur – Oktan 2013, 96, dn. 13; Yılmaz 2023, 37.

¹³⁶ SNG v. Aulock *Lyk.* 92; Onur 2002a, 50, Res. 4; Yılmaz 2023, 36-37.

¹³⁷ Ksanthos yazıtında belgelenen *Turakhssali* sözcüğünün, *Thyrkseus*'un Likçedeki karşılığı olduğu belirtilir; Akyürek-Şahin 2016, 538; Yılmaz 2023, 37, dn.104.

¹³⁸ Williamson 2021, 107; Yılmaz 2023, 85.

Bilinmezlik, insanlık tarihi boyunca inanç sistemlerinin ve ritüellerin gelişmesine öncülük etmiştir. Hayatın hemen her alanında geleceğe dair olaylar hakkında merak duyma ve endişe etme durumu, olası geleceği öngörme isteğine yol açmış ve böylelikle çeşitli materyaller kullanılarak gerçekleştirilen birtakım ritüeller ortaya konulmuştur. Bir bilici aracılığıyla gerçekleşen bu ritüellerde, bilicinin kehanette bulunabilmesi için esrime şeklinde adlandırılan, kendinden geçerek tanrıyla bir olma durumuna erişerek insanüstü bilgiye ulaşması ya da tanrı tarafından gönderildiğine inanılan birtakım olağandışı işaretleri yorumlaması gerekmektedir.

Bilicilerin kehanette bulunurken gerçekleştirdiği pek çok farklı ritüel bulunmaktadır. Eski Mezopotamya kültürlerinden itibaren hayvanların akciğer, karaciğer ya da bağırsak gibi iç organların yorumlanması (*extispisi* ve *hepatoskopi*), tütsüden yükselen dumanın hareketinin incelenmesi (*libanomensi*), ölümlerin ruhlarının çağırılması (*nekromensi*), uykuya yatma (*inkübasyon*) ve yağın su üzerindeki hareketlerinin incelenmesi (*lekonomensi*) bu uygulamalar arasında yer alır¹³⁹. Bununla birlikte öküz, kuş ve balık gibi hayvanların hareketleri, astrolojik ve meteorolojik olaylar, yeryüzü şekilleri, ateş ve duman hareketleri, tahıl taneleri ve un aracılığıyla kehanette bulunma yöntemleri de mevcuttur¹⁴⁰. Söz konusu yöntemler dönemler boyunca farklı kültürler tarafından kullanılmıştır. Yunan kültüründe Apollon kültüyle ön plana çıkan kehanet işlemi daha çok defne yaprağı, aşık kemiği, *omphalos*, üçayaklı kazan, su kaynakları ve çeşmeler aracılığıyla gerçekleştirilir¹⁴¹. Ayrıca bilicilik merkezlerinin genellikle su kaynaklarının üzerine ya da yakınına kurulması veya içinde su kaynağı bulunan mağaraların bilicilik merkezi işlevi görmesi ise suyun kehanet için ayrı bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar¹⁴².

Su, yaşam kaynağı olması itibarıyla pek çok kültürde kutsal kabul edilerek tanrılaştırılmış hatta bazı kültürlerin yaratılış mitoslarında ilk yaratıcı güç kabul edilmiştir¹⁴³. Tanrısallık atfedilen su, sonsuz bilgiye sahip bir kaynak şeklinde kabul görmüş ve bu durum suyun kehanet uygulamalarında ön plana çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle içinde barındırdığı tanrısallık sayesinde bilince, bilgiye ve konuşma yeteneğine sahip olduğu düşünülen su kaynaklarının kehanette bulunabileceğine ve bir bilici aracılığıyla kehanetin insanlara aktarılabilmesine inanılmıştır.

Kehanet uygulamalarında suyun kullanımının Eski Mezopotamya kültürlerine uzandığı, yazılı belgelerle ortaya konulur. Su dolu bir kap içine yağ damlatılması, hayvanların başına su dökülmesi ve çeşitli anlaşmazlıklarda nehir tanrısına başvurmak adına gerçekleştirilen bir tür kehanet olan nehir işkencesi yöntemi yazılı belgelerle kayda alınan suyun kullanıldığı kehanet uygulamalarıdır¹⁴⁴. Suyun kehanet amaçlı kullanımının ön plana çıktığı bir diğer kültür, antik Yunan kültürüdür. Panteonunda sayısız nehir ve göl tanrısını barındıran antik Yunan kültüründe bazı kaynakların, suyundan içenleri çılgına çevirerek onlara tanrının ağzıyla konuşma yeteneği kazandırdığına inanılması¹⁴⁵, bu su kaynaklarının kehanet işleminde baş rol oynamasını sağlamıştır. *Hydromanci* şeklinde adlandırılan, kutsal su kaynağından su içerek kehanet verme yönteminin uygulandığı bilicilik merkezlerine Kıta Yunanistan'daki en iyi örnek Delphoi Apollon

¹³⁹ Black – Green 2017, 171-172; Dilek 2019, 195-206.

¹⁴⁰ Black – Green 2017, 172; Dilek 2019, 198-200; Yılmaz 2023, 20-27.

¹⁴¹ Taşlıkloğlu 1954, 37; Şahin 2012, 257-258.

¹⁴² Şahin 2012, 257; Kaplan 2023, 137-138; Eren 2022, 321-322.

¹⁴³ Eliade 2003, 196; Black – Green 2017, 209; Hooke 2020, 30-31, 86-87.

¹⁴⁴ Oppenheim 1977, 212; Dilek 2019, 197-199; Black – Green 2017, 211-212.

¹⁴⁵ Akar-Tanrıver 2009, 400.

Kutsal Alanı'dır (Lukian., 60; Paus., X.24.7)¹⁴⁶. Ayrıca Boeotia¹⁴⁷, Korinth¹⁴⁸ ve Hysiai (Paus., IX.2.1)¹⁴⁹ de Kıta Yunanistan'da su-kehanet ilişkisini gösteren kutsal alanlara sahip merkezler arasındadır.

Anadolu'da suyun kehanet uygulamalarında kullanımının Tunç Çağlarına uzandığı yazılı belgelerle ortaya konulmaktadır. Hurri kökenli olduğu düşünülen ve sonrasında Hititlere aktarılan su yılanı falında, havuzun içine bırakılan yılanın hareketlerinin yorumlanması, suyun dahil edildiği kehanet yöntemlerine bir örnektir¹⁵⁰. Bu uygulamanın MÖ 2. binyıl Kizzuwatna geleneklerine dayandığının ortaya konulması¹⁵¹ ve MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren benzer kehanet uygulamalarının Likya'da karşımıza çıkması¹⁵² geleneğin kökenine ve devamlılığına vurgu yapmaktadır. Ayrıca su kuyusu aracılığıyla kehanet verdiği bilinen (Paus., VII.21.13) Kyaneai'de, kehanet tanrısı Apollon'un Likçe kökenli *Thyrkseus* epitetiyle anılması¹⁵³, Likya'da su ve balıklarla ilişkili kehanet yöntemlerinin yerel özelliğini desteklemektedir.

Demir Çağı Anadolu'sunda Apollon kültü ekseninde gelişen bilicilik merkezlerinin ön plana çıktığı görülür. Ancak anıtsal yapıların inşasından önce bilicilik faaliyetleri, kehanetin gizemli bir ritüel olması nedeniyle, içinde su kaynağı bulunan mağaralarda gerçekleşir. Buna örnek olarak Smintheion kutsal alanı yakınındaki mağara gösterilebilir¹⁵⁴. Anıtsal tapınak mimarlığının gelişmesiyle inşa edilen Anadolu'daki bilicilik merkezlerinden bazılarında suyun dahil edildiği kehanet yöntemlerinin uygulandığı anlaşılır. Bu merkezlerden Smintheion'da suya bakarak¹⁵⁵, Erythrai'de mağara içindeki kaynaktan su içilerek¹⁵⁶, Klaros'ta tapınağın altındaki gizemli bir mağaraya benzeyen arka *adytonda* yer alan kuyudan su içilerek (Tac., *ann.*II.54; Iambl., *myst.*III.11)¹⁵⁷, Didyma'da su buharı çekilerek (Iambl., *myst.*III.11)¹⁵⁸, Kyaneai'de suya bakarak (Paus. VII.21.13)¹⁵⁹, Sura, Limyra ve Labraunda'da ise kutsal havuzda toplanan¹⁶⁰, su kaynağı içinde yüzen (Plin., *nat.* XXXI.18.482)¹⁶¹ ya da suya seslenildiğinde ortaya çıkan (Plin., *nat.* XXXII.7.8; Ail., *nat.*XII.30) balıkların hareketleri yorumlanarak kehanet verilmiştir.

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda farklı coğrafyalarda ve farklı dönemlerde varlık göstermiş kültürlerin inanç dünyasında suyun son derece önemli bir noktada yer aldığı, yaşamın devamlılığını sağlayan su kaynaklarının kutsal kabul edildiği, tanrılaştırıldığı ve su kaynaklarının dahil edildiği pek çok ritüelin bulunduğu anlaşılmaktadır. İçinde barındırdığı tanrısallık doğrultusunda su kaynaklarının geçmiş ve gelecekle ilgili sonsuz bilgiye sahip olduğuna inanılması neticesinde, kehanet uygulamalarında suyun sıklıkla başvurulan bir kaynak olduğu görülür. Anadolu'da Tunç Çağlarından itibaren yazılı belgeler ve arkeolojik bulgularla kehanet işlemi için özellikle içinde su kaynağı bulunan mağaraların

¹⁴⁶ Şahin 2008, 217.

¹⁴⁷ Schachter 1967, 1-2, 5-6, 8-9; Cole 1988, 162.

¹⁴⁸ Elderkin 1941, 126.

¹⁴⁹ Cole 1988, 162; Akar -Tanrıver 2009, 401-402.

¹⁵⁰ Laroche 1958, 151, dn. 3.

¹⁵¹ Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 39-41.

¹⁵² Schürr 2001, 150.

¹⁵³ Akyürek-Şahin 2016, 538.

¹⁵⁴ Kaplan 2023, 137-138.

¹⁵⁵ Kaplan 2018, 6; Kaplan 2023, 148.

¹⁵⁶ Uzunoğlu 2018, 126.

¹⁵⁷ Şahin 2012, 254, res. 4, 258-259.

¹⁵⁸ Yılmaz 2013, 59, dn. 330.

¹⁵⁹ Thomsen 1995, 43-48; Onur – Oktan 2013, 96, dn. 13; Yılmaz 2023, 37.

¹⁶⁰ Çevik 2011, 97; Yılmaz 2023, 178.

¹⁶¹ Yılmaz 2023, 35-36.

kullanıldığı ya da balıkların su içindeki hareketlerinin izlendiği ve Demir Çağlarında kehanetin özellikle Apollon kültüyle ilişkilendirilmesiyle birlikte, Apollon'a adanmış bilicilik merkezlerinde Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar suyla kehanet verme yöntemlerinin uygulandığı görülür. Çalışmada detaylı biçimde anlatıldığı üzere, çeşitli bulgular doğrultusunda, suda yıkanarak, su içerek, su buharını içine çekerek, suya bakarak, suya seslenerek ya da su içindeki balıkların hareketlerini inceleyerek kehanette bulunma yöntemlerinin Anadolu'da Smintheion, Erythrai, Klaros, Didyma, Sura, Limyra, Kyaneai ve Labraunda merkezlerinde uygulandığı anlaşılmaktadır (Fig. 5). Söz konusu bilicilik merkezlerine dair bilgilerimiz daha çok Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerine ait olsa da hem bu merkezlerin geçmişinin Anadolu Tunç Çağı kültürlerine değin uzanması hem de Hititlere ait yazılı belgeler, suyun kehanet uygulamalarındaki kullanımının Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Kutsal Alan	Kehanet Türü	Kehanet Yöntemi	Bulgu
Smintheion	Su	Suya Bakarak	<ul style="list-style-type: none"> • Büyük Hamam Girişi, Heykel Kaideleri Üzerindeki Yazıtlar • Aleksandreia Troas Sikkeleri • Kaynak Mağarası
Erythrai	Su	Su İçerek	<ul style="list-style-type: none"> • Mağara İçindeki Yazıtlar • Mağara İçindeki Su Kanalları ve Su Toplama Tekneleri
Klaros	Su	Su İçerek	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Apollon Tapınağı Arka Adytonu İçindeki Kaynak Kuyusu
Didyma	Su	Su Buharını Çekerek	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Apollon Tapınağı Adytonu İçinde Kaynak Suyu
Sura	Balık	Suyun İçindeki Balıkların Hareketlerini Yorumlamak	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Apollon Tapınağı ile Aynı Aksta Akan Su Kaynağın Etrafına Duvar Örülerek Havuz Oluşturulması
Limyra	Balık	Suyun İçindeki Balıkların Hareketlerini Yorumlamak	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar
Kyaneai	Su	Suya Bakarak	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Kyaneai Sikkeleri • Su Kuyusu
Labraunda	Balık	Suya Seslenerek Çağırma	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar

Fig. 5. Anadolu'da suyla ilişkili kehanet veren merkezler ve bulguları.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Ail., *nat*

Ailianos, *de natura animalium/Aelian, On Animals*, Çev. A. F. Scholfield, Vol. III, Books 12-17, Cambridge, 1959.

Aischyl., *Eum.*

Aischylos, *Eumenides*, H. W. Smyth, Ph. D., Ed., 12.10.2022. 11.27.

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0006%3Acard%3D1>

Athen.

Athenaios, *The Deipnosophists*, C. D. Yonge, B.A., Ed. 05.02.2024. 13.18.

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2013.01.0003%3Abook%3D8%3Achapter%3D8>

Hes., *Theog.*

Hesiodos, *Theogonia*, Çev. A. Erhat- S. Eyüboğlu, İstanbul, 2019.

Hom.II.

Homeros, *İlyada*, Çev. A. Erhat- A. Kadir, İstanbul, 2007.

Iambl., *de myst.*

Iamblichos, *De Mysteriis/ The Mysteries of the Egyptians, Chaldeans and Assyrians*, Çev. T. Taylor, London, 1822.

Lukian.

Lukianos, *Hermetimus*. K. Jacobitz, Ed., 24.01.2024, 12:20.

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0521%3Asection%3D60>

Paus.

Pausanias, *Periegeta/Description of Greece*, Çev. Frazer, J. G.), New York, 1898.

Plin., *nat.*

Plinius maior, *Naturalis Historia*, Çev. J. Bostock- H. T. Riley, London, 1855.

Plut.

Plutarkhos, *Vitae Parallelae/ Paralel Yaşamlar*, Çev. F. Akderin, İstanbul, 2007.

Plut. *mor. obsolescence.*

Plutarkhos, *Moralia*, Vol. 5, *The Obsolescence of Oracles*, Loeb Classical Library Edition, 1936.

Ov., *Met.*

Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, B. More, Ed., 01.02.2024, 15.10.

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0028%3Abook%3D6%3Acard%3D146>

Strab.

Strabon, *Geography*, Çev. H. L. Jones, London, 1967.

Tac., *ann*

Tacitus. *Annales*, C. D. Fisher, Ed., 03.02.2024. 13.47.
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3ABook%3D2%3Achapter%3D54>

Vitr.

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev. S. Güven, İstanbul, 2005.

Modern Kaynaklar

Akar-Tanrıver, 2009

D. S. Akar Tanrıver, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.

Aktaş 2019

R. Aktaş, "Aşık Kemiginin (Astragalos) Antik Dönemde Kullanımı", *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı*, Epiphaneia, Ed. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. Gürtekin Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüz, C. Pişkin Ayvazoğlu, İzmir, 2019, 1-8.

Akyürek-Şahin 2016

N. E. Akyürek Şahin, "Likya'da Tanrılar ve Kültürler", *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Ed. H. İşkan – E. DüNDAR, İstanbul, 2016, 536-549.

Altınoluk 2005

Z. S. Altınoluk, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da İrmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

Atalay 1988

E. Atalay, İzmir ve Aydın Yörelerinde Mağara Araştırmaları, 5. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1988, 297-311.

Avcu 2016

F. Avcu, "Küçük Asya Yazıtlarında Nehir Tanrıları", *Eskiçağ Yazıtları-8*, Ed. N. E. Akyürek Şahin, M. Ertan Yıldız, H. Uzunoğlu, İstanbul, 2016, 205-246.

Ay-Şafak 2022

F. Ay Şafak, "Eski Mısır'da Nil Nehri ve Tanrı Hapi", *Amisos 7/12*, 2022, 22-47.

Beal 2002

R. H. Beal, "Hittite Oracles", *Magic and Divination in Ancient World*, Ed. L. Ciraolo – J. Seidel, Leiden-Boston, 2002, 57-58.

Bellinger 1958

A. R. Bellinger, "The Late Bronze of Alexandria Troas", *American Numismatic Society (Museum Notes) 8*, 1958, 25-53.

Bellinger 1961

A. R. Bellinger, *Troy, The Coins*, Princeton, 1961.

Black – Green 2017

J. Black – A. Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar, İfritler, Semboller*, İstanbul, 2017.

Bookidis – Fisher 1974

N. Bookidis – J. E. Fisher, "Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, Preliminary Report V: 1971-1973", *Hesperia 43*, 1974, 267-307 (Pl. 53-60).

Bostancı 2002

O. Bostancı, *Cumaovası ve Çevresindeki Prehistorik Merkezler*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

Bryce 2003

T. Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. M. Günay, Ankara, 2003.

Buresch 1892

K. Buresch, "Die Sibyllinische Quellgrotte in Erythrae", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 17, 1892, 16-36.

Caskey 1949

J. L. Caskey, "Investigations at the Heraion of Argos", *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 21/3, 1949, 165-221.

Cole 1988

S. G. Cole, "The uses of Water in Greek Sanctuaries", *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, Stockholm, Ed. N. Marinatos – R. Hägg – G. Nordquist, 1988, 161-165.

CTH

Catalogue des textes hittites, E. Laroche 05.09.2024, 13.19, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php

Çevik 2011

N. Çevik, "Işık Ülkesi Likya'da Bir Kehanet Merkezi", *Aktüel Arkeoloji* 22, 2011, 90-97.

Çevik 2015

N. Çevik, *Lykia Kitabı*, Ankara, 2015.

Çilingir – Cesur 2020

S. Çilingir Cesur, *Hititlerde Ritüel ve Büyü*, İstanbul, 2020.

Çilingir Cesur – Cammarosano 2022

S. Çilingir Cesur – M. Cammarosano, "Hitit Büyü Ritüellerinde Deniz", *Hititler'den Günümüze Anadolu'da Dini Törenler ve Tören Mekanları*, Ed. İ. Taş, İstanbul, 2022, 63-88.

Çilingiroğlu 2020

A. Çilingiroğlu, "Urartu Dini", *Urartu: Doğu'da Değişim*, Ed. K. Köroğlu – E. Konyar, İstanbul, 2020, 134-146.

Çizmeli-Öğün 2009

Z. Çizmeli Öğün, "Fare, Veba ve Apollon: Bir Kutsal Alanın Kuruluş Söylencesi İkonografisi". Ed. O. Tekin – A. Erol, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in Mediterranean World, Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, İstanbul, 2009, 113-122.

Çizmeli-Öğün 2013

Z. Çizmeli Öğün, "Smintheion'da Ele Geçen Sikke Buluntuları", *Smintheion: Apollon Smintheus'un İzinde*, Ed. N. Özgünel, İstanbul, 2013, 135-140.

Çizmeli-Öğün 2015

Z. Çizmeli Öğün, "The Sanctuary of Apollo Smintheus in the Light of Numismatic Evidence", *Smintheion: In Search of Apollo Smintheus*, Ed. A. C. Özgünel, İstanbul, 2015, 94-103.

de Boer – Hale 2000

J. Z. de Boer – J. R. Hale, "The Geological Origins of the Oracle at Delphi, Greece", *The Archaeology of Geological Catastrophes* 171, 2000, 399-412.

Demirci 2019

K. Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul, 2019.

Dilek 2019

Y. Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, İstanbul, 2019.

Doğan 2019

M. Doğan, “Klaros Çevresinde Yapılan Jeoarkeolojik Çalışmaların Klaros Arkeolojisine Katkısı”, *Prof. Dr. Nuran Şahin’e Armağan Kitabı*, Epiphaneia, Ed. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. Gürtekin Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüz, C. Pişkin Ayvazoğlu, İzmir, 2019, 101-116.

Efendioğlu 2010

T. Efendioğlu, *Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya’da Yerel Tanrı ve Tanrıçalar*, İstanbul, 2010.

Eliade 2003

M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. L. Arslan, İstanbul, 2003.

Elderkin 1941

G. W. Elderkin, “The Natural and the Artificial Grotto”, *Hesperia* 10/2, 1941, 125-137.

Eralp-Güner 2019

E. Eralp Güner, *Eskiçağ’da Doğu Akdeniz’de Kutsal Alanlarda Arınma*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Eren 2022

K. Eren, “Eski Çağlarda İonia’da Kutsal Alanlar ve Kültürel Coğrafyadaki Çeşitlilik”, *Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri İonialılar*, Ed. Y. Ersoy – E. Koparal, İstanbul, 2022, 320-339.

Erdan 2019

E. Erdan, “Tisna’nın Nehir Tanrısı: Tisnaios”, 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar, A. Erön – E. Erdan, Ankara, 2019, 203-217.

Fontenrose 1988

J. Fontenrose, *Didyma. Apollo’s Oracle, Cult and Companions*, Berkeley, 1988.

Frazer 2018

J. G. Frazer, *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları II*, Çev. İ. H. Yılmaz, İstanbul, 2018.

Ful 2013

Ş. D. Ful, “Mysia Bölgesi’nde Apollon Kültü”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1, 2013, 1-22.

Furtwängler 2011

A. E. Furtwängler, “Didyma Brankhid Kahinleri”, *Aktüel Arkeoloji* 22, 2011, 64-79.

Georgoudi 2019

S. Georgoudi, “Sources and Fountains in the Oracular Sanctuaries: a “Mantic” Water?”, *Les Etudes Classiques* 87, 2019, 125-150.

Gençler-Güray 2018

Ç. Gençler Güray, “Erythrai’de Demeter Tapınımı”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 37/64, 2018, 55-70.

Greaves 2002

A. M. Greaves, *Miletos: A History*, London – New York, 2002.

Grimal 2012

P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, İstanbul, 2012.

Günaltay 2016

M. Ş. Günaltay, *Dinler Tarihi: Yeryüzündeki İlk Dinler*, İstanbul, 2016.

Güneri 2013

A. S. Güneri, "Two Stone Stelae from Northeast Turkey", *2nd International Congress of Eurasian Archaeology*, 1-5 March 2010, Tire, Ed. A. S. Güneri, İzmir, 2013, 177-192.

Hasluck 1910

F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910.

Hawkins 1998

J. D. Hawkins, "Home to the Thousand Gods of Hatti", *Westenholz, Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions, Proceedings of Symposium held on May 27-29, 1996*, Jerusalem, Israel, Ed. J. G. Westenholz, Jerusalem, 1998, 65-82.

Hill 1916

G. F. Hill, "Apollo and St. Michael: Some Analogies", *The Journal of Hellenic Studies* 36, 1916, 134-162.

Hooke 2020

S. H. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev. A. Şenel, Ankara, 2020.

İbci 2019

R. O. İbci, *Sura Apollon Tapınağı ve İlişkili Kült Alanları*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2019.

Johnstone 2008

S. I. Johnstone, *Ancient Greek Divination*, Wiley-Blackwell, 2008.

Kaplan 2018

D. Kaplan, *The Roman Baths and Related Structures, Smintheion Studies I*, Çanakkale, 2018.

Kaplan 2023

D. Kaplan, "Smintheion Cultic Cave and Sacred Spring in the Light of Ancient Sources and Archaeological Findings", *Oannes* 5/1, Mart, 2023, 137-165.

Kayan 2019

İ. Kayan, "Klaros Yer Altı Suları ve Kutsal Sayılan Kaynaklar", *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı*, Epiphaneia, Ed. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. Gürtekin Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüz, C. Pişkin Ayvazoğlu, İzmir, 2019, 219-230.

Korfmann 2012

M. Korfmann, *Troia Rüzgârı, M. Osman Korfmann'dan Seçme Makaleler*, Ed. R. Aslan – F. Polat, Çanakkale, 2012.

Kranz 1984

W. Kranz, *Antik Felsefe*, Çev. S. Y. Baydur, İstanbul, 1984.

Laroche 1958

E. Laroche, "Lécanomanice hittite", *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 52/3, 1958, 150-162.

Larson 2001

J. Larson, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, New York, 2001.

Lefèvre-Novaro – Mouton 2008

D. Lefèvre-Novaro – A. “Mouton, Aux origines de l'ichthyomanice en Anatolie ancienne Sources textuelles et données archéologiques”, *Anatolica* 34, 2008, 7-51.

Longfellow 2012

B. Longfellow, “Roman Fountains in Greek Sanctuaries”, *American Journal of Archaeology* 116/1, 2012, 133-155.

Marcidy – Picard 1915

Th. Marcidy – Ch. Picard, “Fouilles du hiéron d'Apollon Clarios á Colophon”, *Bulletin de correspondance hellénique* 39, 1915, 33-52.

Nilsson 1955

M. P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, München, 1955.

Onur 2002a

F. Onur, *Lykia Hidrografisi*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2002.

Onur 2002b

F. Onur, “Antik Veriler Işığında Lykia'nın Hidrografyası”, *Likya İncelemeleri I*, Ed. S. Şahin – M. Adak, 2002, 53-61.

Onur – Oktan 2013

F. Onur – M. Oktan, “Parerga to the Stadiasmus Patarensis (12): The routes 56-57 (Phellos-Kyaneai- Myra)”, *Gephyra* 10, 2013, 94-105.

Oppenheim 1977

A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia- Portrait of Dead Civilization*, London, 1977.

Özhan 2015

T. Özhan, “New Inscriptions form Smintheion; Dedications, Epitaphs, and Fragments”, *Smintheion: In Search of Apollo Smintheus*, İstanbul, 2015, 105-123.

Parke 1967

H.W. Parke, *Greek Oracles*, London, 1967.

Parke 1978

H. W. Parke, “Castalia”, *Bulletin de correspondance hellénique*, 102, 1978, 199-219.

Parke 1985

H.W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London – Sydney, 1985.

Parke 1986

H. W. Parke, “The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function”, *Journal of Hellenic Studies* 106, 1986, 121-131.

Piotrovski 1965

B. B. Piotrovski, “Urartu Dini”, Çev. İ. Kaynak, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 32/1-2, 1965, 37-52.

Reiner 1960

E. Reiner, “Fortune-Telling in Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies* 19/1, 1960, 23-35.

Remler 2010

P. Remler, *Egyptian Mythology A to Z* (Third Edition), New York, 2010.

Robbins 1916

F. E. Robbins, "The Lot Oracle at Delphi", *Classical Philology* 11/3, 1916, 278-292.

Roller 2013

L. E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*, Çev. B. Avunç, İstanbul, 2013.

Schachter 1967

A. Schachter, "A Boeotian Cult Type", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 14, 1967, 1-16.

Schuchhardt 1886

C. Schuchhardt, "Kolophon, Notion und Klaros", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 11, 1886, 398-434.

Schürr 2001

D. Schürr, "Bemerkungen zu Lesung und Verständnis einiger lykischer Inschriften", *Kadmos* 40, 2001, 127-154.

Sezgin 2018

Y. Sezgin, "Aiolis'te Bir Dağ Kent: Aigai", *Arkeoloji, Tarih, Coğrafya, Turizm ve Kültürüyle Geçmişten Günümüze I. Aliğa Sempozyumu Bildirileri*, Ed. M. Çekilmez – S. Vardar, Ankara, 2018, 71-90.

SNG v. Aulock Lyc.

Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung H. Von Aulock, Vol. 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia, Berlin, 1962.

Şahin 1998

N. Şahin, *Klaros, Apollon Bilicilik Merkezi*, İstanbul, 1998.

Şahin 2008

N. Şahin, "A la lumière des découvertes récentes: Relations de Claros avec Notion et Oracles de Manto", *Arkeoloji Dergisi* 2, 2008, 213-226.

Şahin 2012

N. Şahin, "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ed. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz – G. Polat, İzmir, 2012, 248-273.

Şahin 2013

N. Şahin, *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*, İzmir, 2013.

Şahin 2015

N. Şahin, "Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi'nde Ana Tanrıça Kimliği", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, Ed. C. Şimşek, B. Duman – E. Konakçı, İstanbul, 2015, 587-596.

Şahin 2020

N. Şahin, "Le panorama d'un sanctuaire indigène (Mêter?) au sanctuaire Clarien, Un nouveau culte: Léto Claria", *Kulte im Kult, Sakrale Strukturen extraurbaner Heiligtümer*, Ed. H. Bumke, Rahden, 2020, 207-214.

Şahin 2014

S. Şahin, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae / Likya Eyaleti Roma Yolları*, Gephyra Monografi Dizisi 2, İstanbul, 2014.

Takmer 2023

B. Takmer, "Lykia ve Pamphylia'da Balık ve Balık Kehaneti: Sosyokültürel Bir Değerlendirme", *Sophron, Güler Çelgin'e Armağan Yazılar*, Ed. F. Cluzeau, Ö. Acar, N. Ediz Okur – V. Taşçı, İstanbul, 2023, 469-500.

Taşlıkloğlu 1954

Z. Taşlıkloğlu, *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*, İstanbul, 1954.

Tez 2017

Z. Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi: Semboller, Büyüceler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, İstanbul, 2017.

Thomsen 1995

A. Thomsen, "Suburbane Heiligtümer bei Kyanenai: Eine Quelfassung bei Kyaneai, das Orakelheiligtüm des Apollon Thyrxeus?", *Lykische Studien 2 Forschungen auf dem Gebiet der Polis Kyaneai in Zentrallykien Bericht über die Kampagne 1991*, Ed. F. Klob, Bonn, 1995, 43-48.

Ustinova 2009

Y. Ustinova, *Caves and the Ancient Greek Mind, Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*, Oxford, 2009.

Uzunoğlu 2016

H. Uzunoğlu, "Didyma Apollon Tapınağı'ndaki Kaynak Suyu Üzerine Üç Epigram" *Eskiçağ Yazıları 8/Akron 10*, Ed. N. E. Akyürek Şahin, E. Yıldız – H. Uzunoğlu, İstanbul, 2016, 299-316.

Uzunoğlu 2018

H. Uzunoğlu, *Epigrafik Belgeler Işığında Güney ve Güneybatı Anadolu'da Su ve Su Yapıları*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2018.

Ünal 2016

A. Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleri ile Birlikte, Ankara, 2016.

Waldstein 1902

C. Waldstein, *The Argive Heraeum I*, Boston, 1902.

Weber 2015

U. Weber, "Der Altar des Apollon von Didyma", *Istanbul Mitteilungen* 65, 2015, 5-61.

Wiegand 1958

T. Wiegand, *Didyma II: Die Inschriften, von Albert Rehm*, herausgegeben von R. Harder, Berlin, 1958.

Williamson 2021

C. G. Williamson, *Urban Rituals in Sacred Landscapes in Hellenistic Asia Minor*, Leiden, 2021.

Yılmaz 2023

F. Yılmaz, *Antikçağ'da Asia Minor Kahinleri ve Uygulamaları*, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygurlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2023.

Yılmaz 2013

S. Yılmaz, *Klaros ve Delphoi Bilicilik Merkezlerindeki Kehanet Personeli ve Objeleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2013.